

A RÓMAI POLGÁR NEVÉRŐL

«Polgárjog és névadás» című tanulmányában¹ Alföldy Géza olyan kérdéseket vetett fel, amelyek tisztázása elengedhetetlen a személynevek történeti forrásként² való használatához. Különösen figyelemreméltóak a császári nomen felvételére és a latin jogúak névformájára vonatkozó megállapításai. Jogos kételyeket támaszt a római polgárookra általában jellemző névformával kapcsolatban is, elsősorban a Constitutio Antoniniana utáni időket illetően.³ A római polgárok megkülönböztető névadásának kérdésében azonban azt hiszem, túlléphetünk azon az általa adott megfogalmazáson is, amely szerint «a teljes jogú polgárok a tria nomina, illetve a gentilicium révén elválaszthatók . . . a peregrinusoktól» (261. l.), «a polgárjogot a tria nomina rendszere vagy legalábbis a gentilicium jelölte» (249. l.). Hogy itt a kérdés rendkívül összetett, azt Alföldy megfogalmazása is érzékelteti a «tria nomina vagy gentilicium» alternatíva kiemelésével. El kellene tehát döntenie, hogy melyik volt a megkülönböztetés kritériuma.

Kétségtelen, hogy a tria nomina egyes antik szerzőknél mintha a rómaiak tipikus névformájaként szerepelne. Iuvenalis ötödik szatírájában a cliens megalázó ebédelésének leírásában olvassuk:

125 *duceris planta velut ictus ab Hercule Cacus
et ponere foris si quid temptaveris umquam
hiscere, tamquam habeas tria nomina . . .*

Azonban e soroknál kevésbé veszik számításba azt, hogy a cliens aligha lehetett peregrinus, hanem inkább polgár (togatus), következésképp nála is elvárhatnánk a tria nominát, ha az a polgárjog biztos jele lenne.⁴ A cliens neve ugyanis Trebius (V 19. 135.), amely név annyira jellegzetesen itáliai, hogy Iuvenalis biztosan nem peregrinust akart vele jelölni. Peregrinus cliens esetében bizonyára talált volna más, jellemzőbb (görög, vagy gladiátor-név-

¹ Ant. Tan. 11 (1964) 249–261.

² A névkutatási módszerek áttekintését adta J. Šašel: Akte des IV. Internat. Kongr. für gr. u. lat. Epigr. Wien, 1962 (uo. 1964) 352 skk. a nála idézett irodalomhoz l. még H. Thylander: Études sur l'épigraphie latine (Lund, 1952).

³ I. h. 250 és 261. Az Aurelius nomen és általában a gentilicium használatával kapcsolatban lásd megjegyzéseimet Alföldy G.: Bevölkerung und Gesellschaft der röm. Prov. Dalmatien (Budapest 1965) 216., és 225, 17. j. Sokban hasonló eredményekre jutott J. F. Gilliam: Historia 14 (1965) 86 skk.

⁴ Téves az új magyar Iuvenalis-fordítás (Bp. 1964) magyarázó jegyzete (397, ad 127), amely szerint a „szabadosnak két neve volt”. A libertusnak is három volt, korábban, mint az ingenuosoknak.

szerű barbár) nevet. A tria nomina-t tehát Iuvenalis nem a polgárjog, hanem valami más jelének tartotta; egy scholionja szerint *hoc est tanquam nobilis sis*, s ugyanezt olvassuk Ausoniusnál is: *tria nomina nobilium* (Idyll. XI 80.). Ha csak a késői Ausoniusnál merülne fel ez, akkor könnyen magyarázhatnánk azzal, hogy épp a galliai földbirtokosok köre és a konzervatív szenátusi és municipális arisztokrácia ragaszkodott a IV. sz.-ban a régi háromneves névformához⁵ gyakran úgy is, hogy maguk sem voltak tisztában a praenomen, nomen és cognomen közötti alaki különbségekkel.⁶ Mivel azonban, mint láttuk, Iuvenalisnál sem lehet a tria nomina és a polgárjog közé egyenlőségjelet tenni, a szempontunkból talán leginkább döntő forráshely elejtendő.

A rómaiak háromnevűségét jellemző módon inkább csak a görög szerzők hangsúlyozták. Plutarchos (Mar. 1., v. ö. quaest. Rom. 102.), valamint később pedig Appianos (prooim. 13.) nagyrészt helyesen történeti fejlődés eredményének tartották, Pausanias (VII. 7.) csak azt jegyzi meg, hogy legalább három nevük van, Artemidoros Daldianus pedig (oneiroc. I 45.) a három nevet (tévesen) a szabad ember névformájaként említi.

A latin szerzők számára nyilván magától értődött saját névformájuk alkalmazása és jelentősége. Seneca akkor sorolja fel a tria nomina három alkotóelemét, amikor azt akarja jelezni, hogy bármelyiket használják is, *idem tamen ille est* (de benef. IV 8.). Jogi forrásokban sem találjuk azonban annak lerögzítését, hogy a tria nomina viselése a polgárság jele lenne. Olyan tilalmak sem voltak, amelyek a peregrinusokat eltiltották volna a három név használatától. Felmerül természetesen a név problémája a jogi forrásokban különféle vonatkozásokban,⁷ de sohasem úgy, mint a polgárt jelző három név. Gondolhatnánk természetesen arra, hogy a jogi szövegek ránk maradt töredékei nagyrészt a Constitutio Antoniniana utáni időkből valók, amikor a tria nomina jelentősége köztudomásúan egyre halványodott s ezért hanyagolták el abban az időben a névforma kérdését. Vannak azonban régebbi időkből is olyan szövegek, amelyeknél a jogászai fogalmazás pontossága elengedhetetlen volt s ezekben sem találunk arra utalást, hogy a polgár neve szükségképp praenomenből, nomenből és cognomenből állt volna. E szövegek⁸ az emberek megkülönböztetésének összes korabeli lehetőségét felsorolják, de sohasem úgy, ahogyan azt a tria nomina feltételezett rendszere szerint várunk kellene, pl.:

lex Acilia (FIR I² 88.): *pater, tribus, cognomen*

ugyanott: *nomina omnia, pater, tribus, cognomen*

lex Iulia municipalis (FIR I² 151.): *nomen, praenomen, pater (patronus), tribus, cognomen.*

A három név-elem nem a szokásos sorrendben következik, hanem úgy, ahogy a későbbi rendeletekben vagy jogászai szövegekben is, pl.:

Dig. XXVIII 1, 21, 1: *erraverit in nomine vel praenomine vel cognomine*

Cod. Iust. VI 23, 4: *in nomine vel praenomine seu cognomine testator erraverit*

Cod. Just. IX 25, 1: *nominis cognominis praenominis.*

⁵ L. a 3. j.-ben idézett tanulmányunkban 217.

⁶ Néhány példa: Q. Aur. Symmachus, Gaius Sollius Apollinaris Sidonius, Rutilius Claudius Namatianus, Attusius Lucanus Talisius stb. vö. P. Veyne: *Revue de Philologie* 38 (1964) 253–257.

⁷ Vö. L. Wenger: *Die Quellen des röm. Rechts* (Wien 1953) 295.

⁸ Šašel: i. h. 367, 43. j.

Ebből máris levonhatjuk azt, hogy e szövegek nem a tria nominát tartották szem előtt, hanem csak azt, hogy a lehetséges összes megnevezést felsorolják, tekintet nélkül arra, hogy azok együttesen valamiféle jogilag jelentős megkülönböztetésre alkalmasak vagy nem. Erre mutat a *nomina omnia* is a legrégebbi szövegben (lex Acilia), holott ugyanott más helyen mindhárom név-elem szerepel. Jogi szövegeink tehát mindössze arra ügyelnek, hogy az összes nevet használni kell személycserék elkerülése végett. Kevésbé aggályos fogalmazásban épp ezért egyszerűen csak «nevek»-ről van szó:

Dig. XXXVI 1, 65, 10: *honesti hominis nomen*

Edictum Claudii (FIR I² 71.): *nominaque ea, quae habuerunt . . .*

leg. II Parth. névsora (ILS 505): *nomina cum tri(bu)bus et patriis*

Ha a háromnevűség a polgárjog jele lett volna, akkor természetesen el kellene várnunk minden római polgárnál. Közismert, hogy ennek épp az ellenkezője áll, amint ezt legutóbb J. Morris⁹ is hangsúlyozta számos példa alapján. Hogy a legtöbb rómainak a korai császárkorban is csak két neve volt, azt nemcsak a feliratok ezrei vagy olyan közismert példák mutatják, mint T. Livius neve, de tudták alig később író szerzők is, mint Plutarchos vagy Appianos. Sőt, Appianos (prooim. 13.) szerint a háromnevűség csak nemrég vált szokássá.

Ha a feliratokon megfigyelhető névadási gyakorlatot jellemezni akarjuk, e közismert folyamat semmiben sem mond ellent az idézett, többnyire görög szerzők állításainak. Eleinte csakugyan a praenomen + nomen volt a szokásos, legkésőbb a II. sz. elején általánossá válik a tria nomina, s ez a II. sz. végén máris felbomlik először a praenomen, majd a nomen elkopásával. A későantik korban semmiféle rendszer a névadásban nincsen, helyi funkciójukat tekintve minden név cognomen, legfeljebb egyikük-másikuk öröklődik.¹⁰ E korban bizonyos konzervatív körök tudatosan felélesztik ugyan a tria nominát (*tria nomina nobilium*), de anélkül, hogy helyesen használni tudnák. Nem véletlen tehát, hogy a rómaiak háromnevűségét azok a szerzők hangsúlyozták, akik a tria nomina II. sz.-i használatára idején írtak: Iuvenalis, Plutarchos, Pausanias, Appianos és Artemidoros. Igaza van tehát Morrisnak,¹¹ hogy a tria nomina «rövidéletű jelenség» volt, s talán abban is igazat adhatunk neki, hogy elterjedését birodalomszerte két tényezőre vezethetjük vissza: a nobilitas névadási szokására, amely a tria nominát bevezette (így érthető Iuvenalis),¹² és a polgárjogot nyert peregrinusok névszokására, akik eredeti nevüket cognomenként tartották meg.

Csupán a praenomen-nomen-cognomen igen korán kialakult terminológiája azonosítja látszólag azt, hogy a tria nomina a polgárság jele lenne. Láttuk azonban, hogy e három név-elem sosem alkotott zárt, egységében jogi jelentőséggel bíró rendszert. Az előljáróban felvetett alternatívából tehát a gentilicium marad meg, mint a polgárjog jele.

⁹ Listy Filologické 86 (1963) 34 skk. Az auktorok által használt névformák áttekintését adja Thylander: i. m. 105.

¹⁰ «... ein Kampf, . . . der . . . schliesslich mit dem Siege des Cognomens beendet hat». W. Schulze: Zur Gesch. lat. Eigennamen (Berlin 1904) 495.

¹¹ I. h. 46.

¹² Ez a szokás természetesen éppúgy időhöz kötött, mint a többi: Augustus korában még voltak kétnevű consulok, később pedig a húsznevűek sem ritkák.

Ennek bizonyítására úgy látom, jóval kevesebb forráshely áll rendelkezésre, szigorúan véve csak egy: *peregrinae condicionis homines vetuit usurpare Romana nomina dumtaxat gentilitia* (Suet. Claud. 25,3.).¹³ Először nyilván arra kellene gondolnunk, hogy a rómaiakra jellemző, azaz főként italikus eredetű nevektől tiltotta el Claudius a peregrinusokat. De ha ilyen «védett» nevek lettek is volna, Suetonius e helyéből semmiképp sem következik az, hogy csakis azok a nevek a polgárság jelei. Claudius eltilthatta volna a peregrinusokat pl. a Cornelius vagy Pompeius névnek egyetlen névként való használatától,¹⁴ azonban e tilalom még korántsem jelentette volna azt, hogy minden római polgár ilyen nevet viselt, mint ahogy könnyen lehet példákat hozni ennek épp az ellenkezőjére.¹⁵

Értelmezhetjük Suetonius e helyét úgy is, hogy eltiltotta a peregrinusokat a gentiliciumnak mint gentiliciumnak használatától, azaz tiltakozott volna az ellen, hogy bármilyen név a gentilicium helyén és funkciójában szerepelhessen. E magyarázattal azonban feltételeznénk, hogy Claudius egyben rendkívüli zavart is okozott volna. Mi lett volna ugyanis a helyzet pl. a dalmáciai két- vagy háromneves peregrinusokkal,¹⁶ akiknek egyik neve praenomenként, a másik gentiliciumként is felfogható volt? Nem valószínű, hogy egy esetleges ilyen tilalom esetében mérlegelni lehetett volna, hogy melyik név áll gentilicium gyanánt s melyik nem. Titus Livius és Turus Sarius egyaránt praenomen és nomen viseltek, de egyikük polgár, másikuk peregrinus vagy latinus volt.

További értelmezési lehetőség a következő: éppen Claudius polgárjogpolitikájával kapcsolatban merül fel az antik irodalomban a császári gentiliciumok felvételének problémája.¹⁷ Cassius Dio szerint (LX 17, 7.) több újpolgárt feljelentettek Claudiusnál vagy azért, mert nem használták a Claudius nevet, vagy pedig azért, mert végrendeletükben nem hagytak semmit a császárra, «mintha kötelező lenne a tőle polgárjogot kapottaknak e kettőt megtenni». Nem valószínű, hogy valaha is lett volna császári rendelet arról, hogy az új polgár végrendeletében köteles a császárról is megemlékezni. Mégis a politikai közvélemény «illendőnek» tartotta a császári gentilicium felvételével együtt. Ez utóbbinál sem lehetett semmi jogi kényszer, azonban egyéb nyomás Dio szerint is volt, s nem kétséges, hogy e nyomás egyre fokozódott. Ez indokoltta tehette, hogy a császári gentilicium (nem pedig bármely gentilicium) a polgárjog biztos, de nem kizárólagos jelvévé váljék. Sok peregrinus ugyanakkor akár saját nevének latinosításakor, akár gyermekének névadása-

¹³ E szöveget téves interpunkcióval idéztem *Bevölkerung v. Pann.* (Bp. 1959) 116, 253. j. Az ugyanott levont következtetést most módosítom.

¹⁴ Nem lenne ez meglepő az antiquárius érdeklődésű császárnál, aki írásreformmal foglalkozik és kioktatja a szenátorokat, hogy Servius Tullius eredetileg Mastarna volt.

¹⁵ Pannoniában: Mogetius, Bagiennius, Eppius, Eburius, Medullius stb.

¹⁶ *G. Alföldy*: Beitr. zur Namenforsch. 15 (1964) 64. 74.

¹⁷ *Alföldy*: *G. Ant. Tan.* i. h. 253 talán kissé túlbecsüli a claudiusi polgárjogadás mértékét. Egyes területeken ugyan folyt jelentős urbanizáció, azonban ez még az érintett területen sem járt szükségképpen széles körű jogadással. A claudiusi polgárjogpolitikára vonatkozó fontosabb forráshelyekből csak az derül ki, hogy Claudius politikája újszerű és alighanem tervszerűtlen volt — e két jellemvonás jól kiolvasható Dio távolról sem egyértelmű leírásából (LX 17.), amely szerint sokaktól, mint méltatlanoktól elvette a polgárjogot, ugyanakkor válogatás nélkül, sőt pénzért is (vö. *Acta Apost.* 22, 28; 23, 26.) osztogatták. A latinul nem tudót megfosztották tőle (Suet. Claud. 16,3. is tud erről). Seneca *Apocolocyntosisa* természetesen túloz; túloznia kell. A többi forrás pedig nem annyira a nagyméretű, mint inkább a kiismerhetetlen politikáról ad képet.

kor könnyen arra a gondolatra juthatott, hogy a császár gentiliicumát vegye fel. S mivel a császár gentiliicumja a sok gentiliicum között az egyedüli biztos polgár-jelző volt, Claudius a megtevesztés lehetőségének akarta elejét venni azáltal, hogy a császári gentiliicumok egyetlen névként való használatát eltiltotta.

Akárhogyan is értelmezzük azonban Suetoniust, annyi bizonyos, hogy szövege nem bizonyíték arra, hogy a gentiliicum a polgárjog biztos jele. Azt is láttuk, hogy a gentiliicum Suetonius e helyének értelmezésétől függetlenül sem igen jöhet számításba mint megkülönböztetési kritérium. A névformának, különösen pedig a szabályos háromnevűségnek tehát nem volt egyértelműen polgárjog-jelző szerepe, s különösen nem volt úgy, hogy akármilyen irányban jogi következménnyel járt volna.

Mégsem lehet ezek után kimondani, hogy a római birodalomban bárki bármilyen nevet viselhetett. Ezt a Suetonius-hely is kétségessé teszi, de következik Claudius tridentumi edictumából is (FIR I² 71.): *nominaque ea, quae habuerunt antea tanquam cives Romani ita habere is permittam*. Nagyon valószínű, hogy ez az engedékenység nem más, mint a Cassius Dionál is említett elnéző magatartás azokkal szemben, akik nem vették fel a Claudius nevet.

A névnek tehát volt valamiféle jelentősége polgárjogi szempontból, s ezt talán közelebről is meghatározhatjuk, ha a név, illetve a gentiliicum más irányú jelentőségére utalunk. A gentiliicum ugyanis a jog szerinti (nem vér szerinti) leszármazást jelölte: minden római polgár vagy a szülő, vagy az örökbefogadó, vagy a felszabadító nevét viseli.¹⁸ Ezek egyúttal azok a személyek is, aiktól vagy akiken keresztül polgárjoghoz jutott: a római polgár gyermeke a szülőtől, az adoptált az adoptálótól, a libertus a patronustól. Az új polgár pedig tágabb értelemben vett patronusától, vagyis a kieszközölt rómainál vagy a császártól, akinek gentiliicumát fel is veszi. A gentiliicum tehát nem a polgárjog meglétét, hanem csupán eredetét jelzi, azaz a polgárjog jelzésében legfeljebb közvetett jelentősége van. Ha mármost osztályozzuk a gentiliicumokat eredetük szerint, háromféle típust állíthatunk fel:

- a) császári gentiliicum, amely a polgárjog császári eredetét jelzi;
- b) itálikus («római») eredetű gentiliicum, amelyet az új polgár a neki polgárjogot szerző rómainál kap;
- c) bármely (akár barbár) eredetű gentiliicum, amely többnyire, mint Alföldy kimutatta, a latin jogúakra jellemző. A libertusok természetesen mindhárom típus esetében öröklik a nevet.

Mindegyik gentiliicum-típus esetében biztosítva volt tehát, hogy viselőjének polgárjogát eredete szempontjából lenyomozhassák. Ilyen bizonyítási eljárásban a név alapján el lehetett érkezni ahhoz a személyhez, akitől a polgárjog származik. Kivételt képeznek ezalól a latinusok, akik teljes jogú polgárrá emelésük után megtarthatták régi nevüket, ahogy kivételesen a tridentumi edictumban érintettek is. Ez a latinusokat érintő kivétel is érthető azonban, sőt épp a polgárjog eredetének lenyomozását segítette elő. A latin jogú városokban ugyanis a római polgárjogot automatikusan nyerték el azok, akik decuriok (Latium maius) vagy magisztrátusok (Latium minus) lettek. Polgárjoguk eredetének bizonyításánál félrevezető lett volna, ha császári vagy más

¹⁸ Egyes más esetek, mint a *condicio nominis ferendi* öröklés esetén (Suet. Oct. 101. Dig. XXXVI 1, 65, 10. stb) nem a polgárjogadással kapcsolatosak s ezért itt mellőzhetők.

római gentiliciumot viseltek volna, hiszen ez nem tükrözte volna joguknak a város Latium-ából való közvetlen származását. Ez következik egyébként az ifjabb Plinius egy megfogalmazásából is, aki szerint az új polgárok *seu per Latium . . . seu beneficium principis* jutnak el a polgárjogig (paneg. 37,3). A Latium esetében nem a császár, még kevésbé másnak a kegye volt a döntő.

Ezek után talán újra megkísérelhetnénk a tárgyalt Suetonius-hely értelmezését. Ha Claudius a római nevek, legalábbis a gentiliciumok bitortlását, peregrinusok részéről való jogtalan használatát tiltotta meg, akkor ezen leginkább az értendő, hogy minden olyan név viselését megtiltotta, amelynek alapján félrevezető módon polgárjogbizonyítást lehetett volna megkísérelni. Bár e rendelet érvényének a későbbi időkben nincsen biztos nyoma, Diocletianus egy rescriptuma mégis arra enged következtetni, hogy ilyesfajta értelem-ben mindig állt fenn bizonyos tilalom: . . . *mutare itaque nomen vel praenomen sine aliqua fraude licito iure si liber es, secundum ea quae saepe statuta sunt minime prohiberis* . . . (Cod. Just. IX 25,1.). Itt ugyanis nem a névváltoztatás teljes szabadságáról van szó. Ellenkezőleg: a körülményesen fogalmazott megszorítás (*sine . . . sunt*) szerint csak a fennálló megengedett körülmények között volt szabad nevet változtatni. A *mutatio nominis* csak bizonyos öröklési és családjogi körülmények között, pontosan előírt módon volt lehetséges.

Tehát a név viselésével vagy megváltoztatásával kapcsolatban voltak kötöttségek, amelyek célja a félrevezető névhasználat megakadályozása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy általában a háromnevűség vagy általában a gentilicium illetéktelen használata volt tilos, mert sem a háromnevűség, sem a gentilicium önmagában nem lehetett bizonyító erejű. Olyan név használatát tiltották, amely név segítségével félrevezető módon hamis személyjogi helyzetet vagy viszonyt lehetett volna bizonyítani, azaz: a név tartalma s nem formája volt a döntő.

Nem következik az elmondottakból természetesen az sem, hogy a római polgárnak azt a nevét, mely polgárjogának eredetét tükrözte, használnia kellett. Sokan nem is használták. Nem tudjuk, mi volt Pál apostol polgár-neve, sok legionárius is peregrinus névformával van sírkövén megnevezve s különösen gyakori volt a görög nyelvterületen, hogy a hagyományos, nem pedig a római névformát használták.¹⁹ Olyasvalamit, ami érdeke valakinek s elmulasztása esetleg hátránnyal jár, nem szoktak kötelezővé tenni. Ahogyan a név, úgy a születési bejelentő-okmány megszerzése sem volt előírva, hiánya nem járt a jog elvesztésével, legfeljebb adott esetben a bizonyítást nehezítette meg.²⁰ Semmi jogi hátrány nem származott abból, ha a polgár azt a nevet, amelyhez mint polgárnak joga lett volna, nem használta. S elképzelhető az is, hogy római polgárok római hangzású, de a vázolt ismerveket ki nem merítő névadással éltek. Óriási tömegben ismert az ilyen névadási gyakorlat Galliában és Germániában, ahol a gentiliciumot az apa cognomenéből képezték, következésképp minden nemzedék új gentiliciumot viselt. Mindez mit sem von le abból a bizonyosságból, hogy jó részük kétségbevonhatatlan polgárjoggal rendelkezett. A helyi szokás erősebb volt, mint a római jog néhány elvont kategóriájának hatása.

¹⁹ Morris: i. h. 36 és J. H. Oliver megjegyzése Dura Final Report V/1, 12.

²⁰ Ant. Tan. 10 (1963) 210.

A feliratos személynévanyag forrásként való használatában az itt kifejtett megfontolások kevés gyakorlati jelentőséggel bírnak. Senki sem fogja ezek után kétségbevonni, hogy egy M. Ulpus Maximus római polgár s egy Matsiu Tuionis f. peregrinus volt. Nem szorul bizonyításra az sem, hogy a latin nyelvterület római polgárai óriási többségükben igyekeztek római jellegű, s a polgárjog vázolt követelményeihez alkalmazkodó nevet viselni. Kétes esetekben pedig, akár egyedi, akár csoportosan fellépő jelenségről van szó, eddig sem volt ajánlatos kizárólag a háromnevűség vagy a gentilicium meglétéből vagy hiányából kiindulni.²¹

²¹ Néhány szempont megbeszéléséért *Szilágyi János Györgynek* tartozom köszönettel.